

Рецензії

Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «відсутність» в російській мові

*Рецензія на монографію доктора філологічних наук, доцента
кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
Радчук Ольги Вячеславівни
«Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «відсутність» в російській мові»
(Харків: Юрайт, 2019. 288 с.)*

Олена Вадимівна Чернцова

*доктор філологічних наук, доцент кафедри російської мови,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
e-mail: e.v.cherntsova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1579-7070>*

Загальною тенденцією сучасних досліджень є увага до когнітивного підґрунтя семантики мовних одиниць різних стратумів. Саме в цьому руслі виконано монографію О. В. Радчук, присвячену обстеженню семантики засобів вираження поняття *відсутність* у російській мові, що дотепер не було системно здійснено. Однією з магістральних тенденцій розвитку сучасної когнітивної лінгвістики є поліпарадигмальність, використання підходів, методик, ідей інших галузей знань. Для всебічного вивчення предмета та об'єкта О. В. Радчук органічно поєднує у своїй науковій концепції доробки не лише лінгвістичної семантики, граматики, когнітивної лінгвістики, дискурсології, а й суміжних гуманітарних дисциплін – філософії, психології, історії, культурології, застосовує вірогідні методи, спрямовані на вивчення різноманітних мовних фактів.

Звертаємо увагу на велику фактографічну базу рецензованого дослідження – 5000 одиниць, дібраних із Національного корпусу російської мови і Національного корпусу української мови, художніх творів, лексикографічних та інших джерел. Про репрезентативність дослідження свідчать 12 таблиць, рисунки у тексті та 2 додатки з рисунками та таблицями, які систематизують ілюстративну та фактографічну базу дослідження.

Актуальність теми визначена необхідністю системного дослідження поняття *відсутність*, що передбачає як впорядковане вивчення вербальних і невербальних засобів репрезентації цієї семантики, так і теоретичні узагальнення щодо когнітивних механізмів формування та трансляції досліджуваного поняття через вторинні репрезентації. Експланаторність поняття *відсутність* полягає в тому, що без нього багато фактів мови не можуть бути пояснені в когнітивному аспекті. Із теоретико-методологічного погляду актуальність дисертації пов'язана із апробуванням комплексного застосування методу прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу, суміщення декількох дослідницьких методологій, зокрема й методології культурного трансферу.

Усе це відкриває нові перспективи дослідження когнітивної семантики, зокрема й абстрактних понять. Безперечно, таке спеціальне дослідження, у якому з'ясується низка теоретичних питань стосовно методів і метамови лінгвокогнітивного опису семантики абстрактних понять, відповідає нагальним потребам сучасного мовознавства і є актуальним.

Наукова новизна роботи зумовлена концептуальними засадами дослідження і полягає насамперед у розробленні нового теоретичного погляду на асиметрію мовної системи, який базується на важливості маркованого поняття *відсутність*. Розроблена О. В. Радчук методологія

поєднує психологічний та історичний аспекти дослідження із соціокультурним. Застосовано також методологію культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної та ідіонаціональної своєрідності досліджуваних мовних репрезентацій.

Уперше проаналізовано лінгвокогнітивні моделі формування семантики досліджуваного поняття на основі прототипів *нет* і *без*, з опорою на психологічний процес апперцепції встановлено когнітивний зв'язок зазначених прототипів з їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями. Повному кваліфіковано історичні дані появи вторинних номінацій із семою *відсутність*. Вивчено взаємовплив споріднених мов та виявлено нові типи референції та референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій аналізованого поняття в російській мові.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона сприяє розробленню міждисциплінарного підходу, який допомагає узагальнити знання про людську мову як феномен. Унеском у розвиток теоретичних засад сучасної когнітології є творче опрацювання багатьох понять фонології, теорії асиметричного дуалізму, учення про асиметричність співвіднесених граматичних форм та їхнє поєднання з методологією прототипного опису лексико-граматичних явищ. Безсумнівне теоретичне і практичне значення має методика прототипного когнітивно-дискурсивного аналізу, яка може бути успішно застосована для дослідження інших абстрактних понять, метапонять та категорій. Плідним надбанням дисертації є розроблення поняття *відсутність* та відповідного метапоняття, яке слід віднести до термінологійного апарату когнітивної лінгвістики, а також підсумкові положення про формування лексико-семантичної й дериваційної експлікації досліджуваного феномена, які поглиблюють розуміння парадигмального характеру системи російської мови, доповнюють словотвірну теорію, учення про внутрішню форму слова, апперцепцію.

Науковий інтерес становить запропонований в рецензованому дослідженні синергетичний підхід, який експлікує цілісне розуміння системи мови, одиниці якої когнітивно зумовлені; вивчення опозиції понять *наявність vs відсутність* та її використання для когнітивного аналізу мовних одиниць, конструкцій, моделей і їхніх мовних репрезентацій, що передають ментальні й культурні особливості носіїв російської мови. Крім цього, дослідження має вагомий науковий результат, одержаний під час розв'язання конкретних завдань, зокрема це стосується зіставлення синхронії та діяхронії, унаслідок чого схарактеризовано когнітивну еволюцію

уявлень про *відсутність* у російській мові, починаючи з довербального розвитку комунікації; аналізу жестів (11 паравербальних засобів) та паремій; вивчення лексико-граматичних феноменів російської мови з урахуванням фактів спорідненої української.

У першій главі «Теоретична платформа і передумови дослідження поняття «відсутність» у російській мові» окреслено досліджувану проблему, обґрунтовано бінарну опозицію *відсутність – наявність*, з'ясовано спільні онтологічні та гносеологічні корені опозитів, їхню значущість для кожного індивідуума в мовному, ментальному й соціокультурному плані. О. В. Радчук умотивовує вибір теорії прототипів (Е. Rosch 1975), переконує в необхідності використання поняття прототип, яке дає змогу створити ієрархію мовних засобів вираження поняття *відсутність*. У першому розділі також розглянуті інші методологічні ідеї, які використовує О. В. Радчук у роботі, пояснюючи їхній вибір.

У другій главі «Методологічні основи дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті» визначено перевагу різних методик історичної та синхронічної лінгвістики, сформульовано методологічну базу дослідження, яка полягає в поєднанні синхронічного й діяхронічного підходів до аналізу мовного матеріалу, залученні вчення про апперцепцію в аналізі формування вторинних номінацій, порівнянні семантики й граматичних форм слів у російській та українській мовах.

У третій главі «Процес формування поняття «відсутність» у російській мові (діяхронічний аспект)» О. В. Радчук висвітлює питання виникнення й еволюції поняття *відсутність* у російській мові; ґрунтуючись на вченні О. О. Потєбні, застосовує етимологічний аналіз до генетично близьких опозитів *отсутствие – присутствие, відсутність – присутність*. Аналіз бінарної опозиції з когнітивних позицій надав можливість розкрити глибинні зв'язки цих пар антонімів, простежити розвиток і зміну граматичних форм, пояснити сучасне значення цих понять у системі наукового знання.

Реалізуючи завдання багатоаспектного аналізу, О. В. Радчук вивчає невербальні засоби спілкування, виділяє 11 найуживаніших в російськомовному комунікативному середовищі жестів та визначає їхні значення.

Результати аналізу різноманітного матеріалу, зокрема російських прислів'їв, підтверджують гіпотезу дослідження, що «поняття «відсутність» є одним з базових понять світосприйняття людиною дійсності і, як наслідок, виступає стрижневим поняттям створеної людиною мовної системи, що відбиває її бачення світу». У семантиці російських прислів'їв відображено національний характер, менталітет народу, систему його духовно-моральних цінностей.

Четверта глава «Лексико-семантична і дериваційна експлікація особливостей репрезентації поняття «відсутність» – своєрідна ілюстрація щодо експланаторного потенціалу поняття *відсутність*. Щоб продемонструвати цей потенціал, О. В. Радчук глибоко аналізує семантику багатьох лексем (*вдова, холостяк, сирота, слепой, глухой* та ін.), досліджує процедури вербально-семіотичної діяльності людини, привертає увагу до внутрішньої форми, яка пов'язана з етимологією слова і водночас впливає на структуру його полісемії на синхронному рівні. Етимологічний аналіз допомагає з'ясувати формування нового значення, у якому відбивається нове знання. На особливу увагу заслуговують такі положення: 1) когнітивна діяльність людини передбачає поєднання двох принципів: структурної стабільності і гнучкої пристосованості, при цьому прототип створює стабільний центр; 2) когнітивні причини появи в мові ієрархічної системи засобів вираження досліджуваного поняття пов'язані з принципами надмірності та економії як регуляторів розвитку мовної системи; 3) формування значень еквівалентних ад'єктивів у російській і українській мовах (*безопасный – безпечний*) відбувається по-різному й демонструє автентичність кожної зі споріднених мов; 4) в словотворенні реалізується закон діалектики заперечення заперечення (*небезуспешный – небезуспішний*), який спричиняє формування евфемізмів з конотаціями зменшеності, толерантності, пом'якшення.

У п'ятій главі «Відсутність» у граматичній системі: сутність vs явище» досліджено історичні мовні факти, виокремлено три семантичні типи поняття відсутність на рівні граматики російської мови: *повна відсутність*, тобто ті явища, яких немає і не було в граматичній системі російської мови (наприклад, реалізація повної відсутності через подвійне заперечення або початкова відсутність категорії детермінації); *відновлювана відсутність* граматичної категорії, елемента або форми слова, що з'явилися (наприклад, поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові періоду пізнього Середньовіччя); *зникнення* будь-яких граматичних форм або граматичних категорій у процесі історичного розвитку мови (наприклад, утрата категорії двоїни або зникнення форми кличного відмінка іменників у російській мові).

У висновках узагальнено основні положення дослідження.

Визначаючи ступінь обґрунтованості наукових положень, викладених у рецензованій монографії, слід насамперед відзначити її солідну наукову основу. У переліку використаної літератури серед 334 позицій є праці українських, західноєвропейських, американських та російських учених, що

свідчать про обізнаність авторки з результатами найновіших лінгвістичних досліджень, які у рецензованій праці набувають подальшого творчого розвитку, стають плідним підґрунтям для створення оригінальних концептуальної і методологічної баз дослідження. Усе зазначене дозволяє стверджувати, що висновки рецензованої праці всебічно науково обґрунтовані і підтверджуються фактичним матеріалом.

Практичною заслугою дослідження О. В. Радчук є те, що воно має вихід у лексикографічну практику опису значень лексем, його результати можуть бути успішно застосовані у подальшому вивченні семантики мовних одиниць, зокрема у вузівських курсах із загального мовознавства, лексикології, дискурсології, лінгвокогнітології та прагмалінгвістики студентам-філологам, іноземним студентам, що вивчають російську мову. Матеріали дослідження також можуть бути корисними для створення підручників із зазначених курсів або науково-популярних видань.

У змістовному та аргументованому дослідженні є положення, які привертають увагу в плані дискусії або ж уточнення, тож дозволимо собі висловити деякі думки критичного характеру.

На наш погляд, щоб досягти більш ясного структурного розуміння надзвичайно складного різноманітного матеріалу, необхідно чіткіше диференціювати мовні явища, що розглядаються в дисертації. По-перше, слід виділити мовні засоби, у семантиці яких відбивається емпіричний досвід носіїв мови, пов'язаний з просторовою (тілесною) орієнтацією людини і виявленням відсутності необхідних предметів, наприклад, води, їжі, даху над головою та ін. Як справедливо зауважує О. В. Радчук, відсутність необхідно виявляється прагматично маркованою, оскільки людині доводиться добувати те, чого немає. Ця оцінка транспонується в семантику багатьох слів і виразів. Семантика морфем, слів, фразеологізмів відбиває когнітивну структуру людини, пов'язану з виявленням *відсутності* необхідного. Це поняття *відсутності* можна віднести до класу об'єктних понять за ступенем абстракції відбитої в ньому інформації.

По-друге, окрім об'єктного поняття першого ступеня абстракції, в дисертації розробляється поняття більш високої міри абстрагування – метаявища *відсутність*, яке не можна змішувати з об'єктним поняттям, оскільки у метаявищі відбито мисленеву процедуру, яку робить лінгвіст. Наприклад, «відсутність ознаки предикативності не дає змоги розглядати словосполучення як одиницю одного порядку з реченням, оскільки предикативність є основною і першочерговою ознакою останнього. Саме наявність такої ознаки робить мовну одиницю предикативною, тобто дає змогу співвіднести її з реченням» (с. 22). Це поняття слід віднести до наукового апарату лінгвокогнітології.

Для опису першого поняття термін *сприйняття* є прийнятним, пор.: «Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття» (с. 111). Натомість для визначення метапоняття релевантний, на наш погляд, термін *гештальт* (а не термін *сприйняття*), оскільки саме науковому пізнанню властиві принципи цілісності, структурності, динамічності, системності. На думку М. Вертгеймера, продуктивне мислення – це гештальт-процес: цілісності діє в двох напрямках: приходять до цілісної, погоженої картини і встановлює, яким вимогам повинні задовольняти частини загальної картини. Ці ж принципи – цілісності, структурності, динамічності, системності – частково властиві мові, у цьому й полягає ізоморфізм мови та мислення. Саме завдяки цьому ізоморфізму лінгвіст визначає граматичний нуль як значиму відсутність компонента. Досліджувані у монографії граматичні нулі належать саме до цих збоїв у цілісності структури та системності граматики.

На нашу думку, авторка децю абсолютизує метапоняття *відсутність* у випадках, коли відносить до нього словозмінний і дериваційний суплетивізм (*ребёнок – дети vs. брать – брать*), говорячи про «відсутність матеріальної повторюваності знака». Пор.: «Дериваційні суплетивні форми виступають, на наш погляд, особливим видом демонстрації поняття «відсутність» на граматичному зрізі мови.

Бінарна опозиція становить результат мовної селекції. Створена нова пара номінативних одиниць розрізняється фонемним і морфемним складом, що виступає відображенням поняття «відсутність»» (с. 219).

Екстенціонал метапоняття *відсутність*, на наш погляд, занадто розширюється, у сферу дії якого включаються явища історії мови, подані в рубриці «відновлювана відсутність». Пор.: «*відсутність* граматичної категорії, будь-якого елементу або форми слова, що з'явилися, тобто коли внаслідок мовних процесів відбулися заповнення порожнечі в системі або зміна структури всередині системи (наприклад, поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові періоду пізнього Середньовіччя)» (с. 193–194). О. В. Радчук наводить багато прикладів з історії мови: перерозподіл імен за типами відмінювання; становлення єдиної форми минулого часу в російській мові та ін. За цією логікою до *відсутності* можна віднести всі історичні зміни – історичні чергування звуків, явище фузії на морфемному шві, омонімію та багато інших феноменів мови. У цьому випадку обсяг поняття розширюється, натомість за відомим логічним законом зміст його нестримно звужується. Кожна наукова ідея має бути обґрунтована, тоді вона повноцінна і плідна, але, зведена в ранг світового закону, вона позбавляється змісту.

Висловлені зауваження та побажання носять здебільшого рекомендаційний і частковий характер і не впливають на загальну високу оцінку рецензованої праці.

Вважаємо, що рецензована монографія відзначена науковою та методологічною зрілістю, носить системний та цілісний характер. Вона є присутнім внеском у подальший розвиток лінгвістичної семантики, лінгвокогнітології, дискурсології, накреслює перспективу вивчення різних мовних одиниць у когнітивному аспекті, має беззаперечне теоретичне й практичне значення.

Olena Cherntsova, Doctor of Philology, Associate Professor of the Russian Language Department V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: e.v.cherntsova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1579-7070>